
ПРИНЦИПИ ПРАВА: ДОКТРИНАЛЬНІ ПІДХОДИ ТА ВИМІРИ

УДК 340.1

*Наталія Миколаївна Оніщенко,
завідувач відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
Заслужений юрист України*

ПРИНЦИП ЗАКОННОСТІ: НАУКОВІ РЕАЛІЇ СЬОГОДЕННЯ

Однією з «шокуючих» прикмет нашого гуманітарного видавничого простору і юридичного наукового доробку останнього часу є відсутність серйозних монографічних робіт і, навіть, статейного матеріалу, пов'язаного з категорією «законність», яка майже зникла з наукового вжитку та із науково-популярних видань.

Безумовно, такий стан речей не продиктований значним покращенням ситуації в усіх сферах життєдіяльності людини, від умов праці до умов відпочинку.

Сучасний кризовий стан та його прояви породжують стійкий соціальний та правовий нігілізм, що трансформується сьогодні із площини емоцій, почуттів, відчуттів, переживань (правова психологія) у площину переконань, ставлення, уявлень, стереотипів (правова ідеологія). Це і обумовлює певну ту чи іншу, на жаль, не завжди бажану для суспільства поведінку індивіда.

Не приділяючи аналізу причин цього явища спеціальної уваги (всі вони добре відомі як пересічному громадянину, так і державним діячам, посадовцям, політикам, представникам науки), хочемо лише наголосити, що Україну сьогодні називають країною з репресивною економікою [1], визначають недосконалість її соціальної політики.

Такий стан речей обумовлює ситуацію, коли влада не може «достукатися» до людини; люди багато в чому ігнорують не тільки соціальні (мораль, релігійні канони), але й правові норми.

В цих умовах, на наш погляд, необхідне відродження поваги до принципу законності, підвищення авторитету закону, що є чи найпершочерговим завданням представників вітчизняної науки. Тому, не пропонуючи нових «рецептів миттєвого одужання суспільства», враховуючи, що це процес не одного дня, тижня або місяця, що суспільство не може «одужати» за «помахом чарівної палички», а довіра до закону і режиму законності не може виникнути миттєво за бажанням як представників влади, так і представників соціуму, хочемо навести деякі міркування, що зможуть, на наше глибоке переконання, хоча б у постановочному сенсі слугувати вирішенню зазначеної проблеми.

В першу чергу декілька загальних зауважень щодо суспільно-політичного змісту категорії «законність». Не є перебільшенням, що таких «змістів» існувало чимало: революційна законність, пролетарська, «червона», соціалістична законність тощо. Зрозуміло, що інший економічний, політичний та соціальний устрій змінив уяву про багато явищ соціальної дійсності. Проте, чи означає це, що повинно нівелюватися, зникнути саме явище законності із нашого життя? Можна без перебільшення зазначити, що деяка група вчених вважає, що таке «раптове зникнення» законності пов'язане із утвердженням і поширенням іншого важливого принципу сьогодення — принципу верховенства права. Втім, ми чітко обстоюємо позицію, що принцип верховенства права не

є «опонуючим» із принципом верховенства закону. До речі, як колись [2, с. 221], так і сьогодні [3] законність, ефективність та дієвість законодавства вчені пов'язують із самим законом.

Є беззаперечним, що закон — це одна з форм існування, буття, дії права. За умови його визнання в державі в якості джерела права, закон завжди очолить ієрархію відповідних джерел.

Слід зазначити, що саме аспект розгляду співвідношення загальнотеоретичних категорій «право» і «закон» є не новим не тільки для загальної теорії держави і права, але й для філософських, політичних та соціологічних наук. З огляду на цю констатацію хочемо зазначити, що дійсно в юридичних, монографічних джерелах розгляд проблеми «право — закон» може бути побудований щодо «вищого» начала та «похідного» [4, с. 96-97]. Але ніколи розгляд цієї проблеми не передбачав взаємовиключення цих категорій, а скоріше — їх взаємодію, взаємовплив та взаємообумовленість. Тому, на наш погляд, важко зрозуміти чому в нашому суспільстві та правовому полі домінує точка зору саме щодо взаємовиключення цих категорій (йдеться про принципи верховенства права та верховенства закону), ніж щодо їх взаємодії.

Слід відразу ж зазначити, що в контексті даної проблеми під «законом» слід розуміти не закон у спеціальному сенсі (як акт верховної влади і джерело вищої юридичної сили), а як офіційне джерело юридичних норм.

На наш погляд, існує реальна потреба розгляду, можливо переосмислення, деякого доопрацювання у співвідношенні принципу верховенства права та принципу верховенства закону саме як не взаємовиключних, а взаємно співіснуючих категорій. Більше того, чи слід надавати перевагу кожному з них, і чи варто це робити сьогодні в доктринальному осмисленні чи в практичному втіленні?

Ю. Шемшученко зазначає, що «істотною вадою у дослідженні сутності верховенства права є відірваність цього поняття від реалій життя, надання йому значення самостійної абстрактної і містифікованої ідеї. На цьому ґрунті має місце протиставлення концепцій «верховенства права» і «верховенства закону», гіпертрофується значення першої з них і звучать навіть рекомендації відмовитися від вживання як у теорії, так і на практиці категорії «верховенства закону» [5, с. 6].

Сутність діалектичної взаємодії конституційних принципів верховенства права і верховенства закону (ст. 8 Конституції України) полягає перш за все в тому, що вона є проявом загального й особливого в праві.

Конституція — це тонкий правовий інструмент, який потребує обережного з ним поводження. Її не можна пристосовувати для закріплення переваг окремих політичних сил або політиків. Вона повинна відображати загальнонародний інтерес [6, с. 317].

Визнання головними принципами законотворчості в Україні принципу верховенства права і верховенства закону означає, принаймні, що закони держави повинні, по-перше, відповідати праву як мірі загальної рівної для всіх свободи і справедливості і, по-друге, у законах є необхідним обмеження приватного свавілля як особи (фізичної і юридичної), так і держави на благо суспільства. При цьому, закон та інші нормативно-правові акти повинні прийматися на основі Конституції України 1996 р. і відповідати їй [7, с. 188].

Якщо абстрагуватися від приватних, пов'язаних з типом праворозуміння, розбіжностей у багаточисельних дефініціях, законність розуміють як фундаментальну юридичну категорію, яка є критерієм правового життя суспільства і громадян. Це «комплексне політико-правове явище, що відображає правовий характер організації суспільного життя, органічний зв'язок права і влади, права і держави» [8, с. 274]; законність також розуміють як специфічний режим суспільно-політичного життя, втілений у системі нормативних, політико-юридичних вимог (неухильного дотримання правових актів усіма суб'єктами, верховенства права, рівності всіх перед законом, належного і ефективного застосування права, послідовної боротьби з правопорушеннями) [9, с. 194]; також законність розглядають як «принцип, метод та режим суворого, неухильного дотримання, виконання норм права усіма учасниками суспільних відносин» [10, с. 209].

При розгляді законності як особливого соціального явища суспільного життя, самостійного елемента механізму державно-правового регулювання, це явище у правовій державі можна розглядати як режим (стан) відповідності суспільних відносин законам і підзаконним актам. Вони не повинні протирічити нормам права, видаються в інтересах всього суспільства і здійснюються всіма учасниками правовідносин.

Слід зазначити і підкреслити необхідність розмежування дефініцій законності і правопорядку [11, с. 86]. Також, слід наголосити, що наведені дефініції законності не виключають інших визначень цих феноменів. Ми вважаємо, що право на існування мають всі теоретичні уявлення та міркування. Однак, тільки розуміння законності як особливого режиму, стану, сукупності соціально-політичних відносин, урегульованих відповідними нормативно-правовими актами, дозволяє вбачати в цьому феномені специфічне правове явище.

У законності концентровано виражена властивість права щодо протистояння сваволі в процесі упорядкування суспільних відносин, а також закріплення тих форм власності, які відповідають досягнутому рівню розвитку виробничих сил суспільства [12, с. 156]. Законність спирається на певний механізм регулювання, що є властивим правовим відносинам, забезпечується можливістю застосування механізму державного примусу. Однак, слід враховувати, що останній здійснюється суб'єктами, які також наділені відповідними обов'язками. Проте, законність не може спиратися тільки на примус (фізичного чи психологічного спрямування), її витoki — інтереси і потреби людей, а конкретніше — права суб'єктів правовідносин, використання яких завжди залежить від виконання іншими учасниками цих відносин юридичних обов'язків. Законність слід розглядати як специфічне суспільне явище, що визначає пріоритет закону у відносинах між владою і особою.

Перетворення справедливості на законність і її втілення — є головним завданням, до вирішення якого має прагнути будь-яка влада [13, с. 3].

В інших випадках все виразнішим ставатиме невдоволення суспільства феноменом держави в усіх проявах її функціональної здатності. Щодо нашого суспільства йдеться не про політичну заангажованість, «кольори» і «фарби» від політики. Сьогодні це питання не є вже таким гострим у суспільній свідомості. Звернемо увагу на несприйняття держави, багатьох її інститутів, недовіру до її реформаторських позицій та стартів.

Правовий механізм, обумовлений соціальними факторами і пов'язаний з державою, має юридичну специфіку досить важливу для правової науки і практики зміцнення правопорядку і законності. Зв'язок між правозаконністю і суб'єктом полягає в тому, що законність як режим діяльності створює юридичні умови забезпечення суб'єктивних прав, а останнє є передумовою існування законності як специфічного суспільного явища. Інколи, навіть, лунає думка, що примус з боку держави є гарантією законності.

У дійсності державний примус гарантує законність лише частково. Така форма реалізації забезпечення законів з остраху можливого покарання має тимчасовий, а тому не достатньо ефективний характер (наприклад, «око за око», «зуб за зуб») [14, с. 51, 52]. Крім того, як профілактичний засіб необхідно цей острах постійно підтримувати, що безумовно призведе до більш жорстокого законодавства, фіктивної звітності, проведення різного роду кампаній (боротьба з пияцтвом і самогеноварінням, організованою злочинністю, корупцією тощо), а, отже, посиленню елементів тоталітаризму в державному механізмі. Крім того, закон буде дотримуватися не завдяки з поваги до нього, що безумовно містить перспективи можливого порушення, а отже, не сприятиме прийняттю демократичних засад права взагалі.

Проте, ліквідація (або непродумана реорганізація) державного механізму, примусу, категорично призводить до криміналізації суспільства, правового нігілізму, соціальної деградації.

У правовій державі законність (правозаконність) є гарантією правомірності застосованого примусу. Законність гарантується системою соціальних і політико-правових факторів до яких слід віднести:

- забезпечення стабільності конституційних гарантій прав людини і засадничих свобод;

- проведення реформування судової системи і кримінальної юстиції;

- окрему увагу слід приділити затвердженню законопроектів та впровадженню законів про доступ до публічної інформації, громадянського радіомовлення, подолання зловживань у медійній сфері (забезпечення демократії у сфері свободи слова — у цьому зв'язку удосконалення функцій Гуманітарної ради);

- окремим вектором юридичної практики має стати удосконалення норм законодавства щодо діяльності громадських організацій;

особливу увагу слід було б спрямувати на удосконалення правових норм, пов'язаних із безоплатною правовою допомогою;

терміновою мірою вважати запровадження посад омбудсманів із спеціальною компетенцією, а, можливо, і організацію їх діяльності за територіальною ознакою: тобто формування та розвиток відповідних служб в кожному місті, кожному районі великих міст, на обласному рівні тощо;

безумовне право громадян на звернення в органи державної влади з метою поновлення порушених прав, в тому числі на судовий захист своїх найважливіших конституційних прав і свобод, гласність і відкритість при розгляді таких справ;

розвиток системи законодавства, стабільність правовідносин, високий рівень правосвідомості населення і правової культури, юридична інформованість населення;

вдосконалення та розвиток національної правової системи, врахування вимог сучасного правового розвитку та необхідне наукове обґрунтування механізму зближення національних правових систем в умовах інтеграційного розвитку.

Отже, констатуємо, що законність є найбільш адекватною формою закріплення правопорядку. Якщо закон означає офіційне визнання масштабу свободи, то законність є вимога дотримуватися такого масштабу, а режим законності — стан суспільних відносин, при якому цей рівний та відносно справедливий масштаб свободи може бути реально використаний суб'єктами права.

Це явище в повному обсязі може існувати тільки при демократичних політичних режимах, які здатні забезпечити прийняті закони, адекватні сутності права [15, с. 26-32]. Дотримання законів, які санкціонують сваволю, не в змозі забезпечити режим законності, навпаки, воно розхитує законність та існуючий правопорядок. При протиправовому режимі не може бути правомірних дій. Це пояснюється двома взаємозалежними обставинами. По-перше, тим, що акти влади, які санкціонують сваволю, не мають юридичних норм, які віддзеркалюють об'єктивну необхідність (фактор об'єктивної якості). По-друге, тому що такі акти виключають широке використання суб'єктивних прав, які тягли б за собою вимоги значної кількості суб'єктів суспільства виконувати юридичні обов'язки, акти сваволі практично повністю відчужують законність від інтересів більшості населення (фактор суб'єктивного порядку).

Слід на суспільному рівні визначити, що передумовою законності є об'єктивна соціальна потреба зберігання цінності людського суспільства опосередкована встановленням юридичних правил загальнообов'язкової поведінки, які сприяють нормальному функціонуванню суспільного організму, закріплюють такі умови діяльності індивідів, що надають можливість задовольняти свої потреби та які не заважають всім іншим робити те ж саме. Сприймаючи як особливий режим законності, можна за певних умов закріплювати як панування закону в суспільних відносинах, а отже, в усіх зв'язаних з державою політичних відносинах. Однак, панування закону повинно розумітися лише в тому сенсі, що відносини повинні складатися закономірно, поведінка їх суб'єктів враховувати потреби законодавства, невиконання юридичних обов'язків буде тягти за собою передбачену законом відповідальність.

Нині, коли найбільшою проблемою юридичного світогляду і відповідної йому юридичної практики є проблема захисту прав, свобод і законних інтересів людини, коли виникає нагальна потреба захисту та гарантування на практиці теоретичних положень концепції прав людини, — зміцнення авторитету закону і принципу законності в правовому просторі є першочерговим завданням, як теоретиків права, так і практичних робітників.

Не торкаючись негараздів нашого життя, кризових проявів та уражень (від економічної площини до моральної сфери) хочемо зазначити, що особливого значення в цих умовах набуває дієвість права та результативність законодавства [3], осмислення категорії «правозаконність», тобто режиму суспільно-політичного життя, що характеризується високою повагою та обов'язковим дотриманням норм законів. Принаймні для цього існують сьогодні суттєві підстави та нагальна суспільна потреба.

Використана література:

1. Мелехин А. В. Теория государства и права: [учебник] / А. В. Мелехин. — М.: Маркет ДС, 2007. — 640 с.
2. Стучка П. И. Учение о советском государстве и его конституции / П. И. Стучка. — М., 1931.
3. Дія права: інтегративний аспект: [монографія] / [за ред. Н. М. Оніщенко]. — К.: Юридична думка, 2011. — 360 с.
4. Ткаченко В. Д. Порівняльне правознавство / В. Д. Ткаченко, Д. В. Лук'янов / [за заг. ред. В. Д. Ткаченка]. — Х.: Право, 2003.
5. Шемшученко Ю. С. Передмова / Ю. С. Шемшученко // Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії: [монографія]. — К.: Юридична думка, 2008. — С. 6.
6. Шемшученко Ю. С. Сквозь призму времени / Ю. С. Шемшученко. — К.: Юридична думка, 2008. — 448 с.
7. Тарасишина О. М. Відображення принципу справедливості в законодавчих актах України / О. М. Тарасишина // Актуальні проблеми держави і права. Зб. наукових праць. — Вип. 36. — О.: Юридична література, 2007.
8. Бобровник С. В. Законність // Великий енциклопедичний юридичний словник / С. В. Бобровник / [за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка]. — К.: Юридична думка, 2007. — С. 274.
9. Алексеев С. С. Проблемы теории государства и права / С. С. Алексеев. — М.: Юрид. лит., 1987. — 448 с.
10. Теория права и государства: [учебник] / [под ред. В. В. Лазарева]. — М.: Новый юрист, 1996. — 472 с.
11. Розумовский О. С. Категории «состояние» и «связь состояний» с точки зрения понятий элемент и система / О. С. Розумовский, А. Л. Симанов // Системный метод и современная наука. — Новосибирск, 1972. — Вып. 2.
12. Явич Л. С. Сущность права / Л. С. Явич. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1985. — 207 с.
13. Папієв М. Громадянське суспільство: міф, реальність чи шанс? / М. Папієв // Дзеркало тижня. — № 41 (670). — 3 листопада. — 2007. — С. 3.
14. Омельченко І. К. Історія держави і права зарубіжних країн: [навч.-метод. посіб.] / І. К. Омельченко, О. В. Сорокін, В. В. Череватий. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000.
15. Малєин Н. С. О законности в условиях переходного периода / Н. С. Малєин // Теория права: новые идеи. — М.: Изд-во ИГиП РАН, 1995. — Вып. 4. — С. 26-32.

Оніщенко Н. М. Принцип законності: наукові реалії сьогодення.

Принципи права — категорія, яка займає одне з провідних місць в загальній теорії держави і права. Серед основоположних принципів: справедливості, гідності, гуманізму. Втім, на наш погляд, є не виправданим майже повна відсутність серйозних монографічних досліджень, присвячених принципу законності, його сутності, природі та значенню в умовах сучасного правового розвитку.

Ключові слова: основоположні принципи права, принцип справедливості, принцип гідності, право, законність, народна правозаконність.

Onischenko N. H. Principle of legality: today's scientific realities.

Principles of law — a category, which occupies one of the leading places in the general theory of the state and law. Among the basic principles: justice, dignity, humanity. However, in our view, it is unjustified almost complete absence of serious monographic studies devoted to the principle of legality, its essence, nature and significance in the conditions of modern legal development.

Key words: basic principles of law, principle of justice, principle of dignity, law, legality, national legality.

Onischenko N. Legality Principle: Nowadays Scientific Realities.

It should be noted that the category «right» in Ukrainian language has the same root with such terms as righteous, right (proper) and fair. We would also like to connect such category as «principles» with «the adherence to principles». Now more than ever before the right should be «right» («correct»), «righteous» and «principal». In this context the fundamental principles and concepts of equality, justice, humanity, democracy, and dignity are very important.

However, it is important not only to declare certain principles, but also to secure them. Thus, we should draw attention to the principle of legality.

One of the shocking features of our humanitarian editorial space and recently published legal works is the lack of serious monographs and even articles associated with the category of «legality», which almost has disappeared from the scientific use and popular science publications.

There is no doubt that such situation is not dictated by significant improvements in all spheres of human life, beginning from working conditions up to the relaxation and rest.

The current crisis and its manifestations generate sustainable social and legal nihilism that are transformed today from the sphere of emotions, feelings, sensations and emotions (legal psychology) into the sphere of beliefs, attitudes, ideas and stereotypes (legal ideology). This stipulates a certain type of this or that behaviour of the individual, which is unfortunately not always desirable for society.

Not paying special attention to the analysis of the reasons of such phenomenon (all of them are well-known for the average citizens as well as for statesmen, officials, politicians and scientists etc.) we would like only to emphasize that Ukraine today is called a country with repressive economy, and the imperfection of its social policy is determined.

The abovementioned situation causes another situation, where the government can not «reach out» to a person; people in many respects ignore not only social (moral, religious canons), but also legal norms.

In our point of view, in such circumstances the revival of a respect for the principle of legality and increasing the authority of law are necessary. They are now among of the top-priority urgent tasks of the national science.

Therefore, without offering new «recipes of an instant recovery of society», taking into account that this process should last not for one day, week or month, and that the society can not «recover» as if by magic, and the trust in law and regime of legality can not be immediately risen at the request of both the authorities and representatives of society, we would like to give some considerations that to our deep conviction could serve the solution of this problem, even in a staged way.

First of all some general comments on the social and political content of the category of «legality» should be made. It is no exaggeration that such «contents» there were a lot of them: the revolutionary legality, proletarian legality, «red» legality, socialist legality etc. It is also understandable and clear that the other economic system has changed the idea and notion of many phenomena of social reality. But does that mean that the phenomenon of legality should be smoothed over and disappear from our life? It is no exaggeration to mention that some group of scientists believes that such a «sudden disappearance» of legality is connected with the strengthening and spread of other important principle of nowadays — the rule of law principle. But we clearly uphold the point of view that the rule of law does not oppose the principle of supremacy of laws. By the way, nowadays, as it also was long time before, the legality, efficiency and effectiveness of legislation is associated by the scholars with the law itself.

Leaving aside the difficulties of our life, crisis manifestations and lesions (from the economic sphere up to the moral sphere) we would like to note that the effectiveness of law and effectiveness of legislation, interpretation of the category «legality», or if it is not seemed very ambitious, «popular legality», i.e. the regime of social and political life, which is characterized by highly respect and mandatory compliance with the provisions of the laws (from the average citizen to the officials of the highest level) acquire special significance in these conditions. At least, now there are significant grounds for this.

Key words: fundamental principles of law, the principle of justice, the principle of dignity, right, legality, popular legality.